

C. G. Jung
Herinneringen dromen gedachten

Jung – Verzameld Werk in 10 delen

- 1 Psychologie en praktijk
- 2 Archetype en onbewuste
- 3 Persoonlijkheid en overdracht
- 4 Mensbeeld en godsbeeld
- 5 Droom en individuatie
- 6 Verlossing in de alchemie
- 7 Libido in transformatie
- 8 De held en het moederarchetype
- 9 Mens en cultuur
- 10 Aantekeningen en registers

C. G. Jung

Herinneringen
dromen gedachten

Redactie Aniela Jaffé

Rotterdam 8 Lemniscaat

De hoofdttekst van *HERINNERINGEN DROMEN GEDACHTEN* en een deel der bijlagen verscheen reeds in 1963 in het Nederlands.

De tegenwoordige uitgave geeft het volledige werk in een nieuwe vertaling en is voorzien van een register.

De teksten zijn uit het Duits vertaald door Pety de Vries-Ek; alleen de *Sermones ad Mortuos* werden opgenomen in de herziene vertaling van Dr. J. K. van den Brink.

Zevende druk, 1999

Omslagontwerp: Geroïf T'Hooff
Nederlandse rechten Lemniscaat b.v., Rotterdam 1976
ISBN 90 6069 806 1

© 1961, 1962, 1963 by Random House, Inc., New York N.Y.

Oorspronkelijke titel: *Erinnerungen Traume Gedanken*

Engelse titel: *Memories, Dreams, Reflections*

This translation was published by arrangement with Pantheon Books, a Division of Random House, Inc.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk: C. Haasbeek b.v., Alphen aan den Rijn

Inhoud

Inleiding door <i>Antie de Jaffé</i>	7
Proloog	15
Kinderjaren	17
Schooljaren	31
Studietijd	79
Psychiatrische activiteiten	106
Sigmund Freud	131
De confrontatie met het onbewuste	150
Over het ontstaan van het werk	175
De toren	193
Reizen	
Noord-Afrika	207
De Pueblo-Indianen	214
Kenya en Oeganda	219
India	237
Ravenna en Rome	245
Visioenen	250
Over het leven na de dood	258
Late gedachten	281
Terugblik	304
Aanhangsel	309
Uit de brieven van Jung uit de USA aan zijn vrouw Emma	309
Uit de brieven van Freud aan Jung	316
Brief aan zijn vrouw uit Sousse, Tunis	319
Uit een brief aan een jonge geleerde	321
Uit een brief aan een collega	322
Théodore Flournoy	324
Richard Wilhelm	326
Heinrich Zimmer	331
Nawoord bij het 'Rote Buch'	333
Septem Sermones ad Mortuos	334
Iets over de familie Jung door <i>Antie de Jaffé</i>	351
Verklarende woordenlijst	360
Werken van Jung	375
Register	377

Inleiding

He looked at his own Soul with a Telescope.
What seemed all irregular he saw and shewed
to be beautiful Constellations and he added
to the Consciousness hidden worlds within
worlds.⁶
Coleridge, *Note books*

In de zomer van 1956 – tijdens de Eranos-conferentie te Ascona – sprak uitgever Kurt Wolff met vrienden uit Zürich voor het eerst over zijn wens een biografie van Carl Gustav Jung uit te geven bij Pantheon Books, New York. Dr. Jolanda Jacobi, één der medewerkers van C. G. Jung, stelde voor dat ik de taak van biograaf op me zou nemen.

We waren het erover eens dat het geen gemakkelijke opgave zou zijn, want het was bekend, dat Jung er alkerig van was zichzelf en zijn leven prijs te geven aan het oog der wereld. Jung stemde dan ook pas na lang aarzelen toe, maar reserveerde toen toch een middag per week voor mij. Dat was heel veel, gezien zijn overladen werkprogramma en gezien het feit, dat hij door zijn hoge ouderdom snel vermoeid was.

We begonnen in het voorjaar van 1957. Kurt Wolff had me voorgesteld het boek niet als 'biografie', maar in de vorm van een 'autobiografie' te laten verschijnen. Jung zelf moest aan het woord zijn. Dat bepaalde de vorm van het boek, en mijn eerste taak bestond alleen maar in het stellen van vragen en het opschrijven van Jungs antwoorden. In het begin was hij wat terughoudend en aarzelend, maar al gauw vertelde hij met groeiende belangstelling over zichzelf en zijn levensloop, over zijn dromen en gedachten.

Jungs positieve instelling ten opzichte van het gemeenschappelijke werk leidde eind '57 tot een beslissende stap. Na een tijd van innerlijke onrust kwamen sinds lang verdwenen beelden uit zijn jeugd boven. Jung vermoedde dat deze beelden samenhangen met gedachten uit zijn laatste boeken, maar hij zag nog geen duidelijk verband. Op een morgen ontving hij me met de mededeling dat hij zelf over zijn jeugd wilde schrijven, waar hij me al veel, maar nog niet alles over verteld had.

Dit besluit was even verheugend als onverwacht, want ik wist immers hoe spannend het schrijven voor Jung was. Hij zou zoiets alleen maar onder-

⁶ Hij observeerde zijn eigen ziel met een telescoop. Alles wat onregelmatig had geleken liet zich nu aanzien als schitterende sterrenbeelden, en werelden verborgen in werelden voegde hij toe aan het bewustzijn.

nemen als hij het als een 'opdracht' van binnenuit voelde. Het leek me dus dat zijn besluit de innerlijke rechtvaardiging van de 'autobiografie' bevatte.

Enige tijd na deze ommekeer noteerde ik deze uitspraak van Jung: 'Een boek van mij draagt altijd iets van het noodlot in zich. Het brengt iets onvoorspelbaars met zich mee, en ik kan mezelf niets voornemen of voorschrijven. Ook met de autobiografie gaat het nu al anders dan ik me in het begin had voorgesteld. Het is noodzakelijk dat ik mijn eerste herinneringen opschrijf. Als ik er ook maar één dag mee ophoud treden onmiddellijk onaangename lichamelijke verschijnselen op. Zodra ik weer ga werken verdwijnen ze, en worden mijn gedachten weer helder.'

In april 1958 voltooide Jung de drie hoofdstukken over zijn kinderjaren, schooltijd en studietijd. Hij noemde ze: 'Over de vroege gebeurtenissen van mijn leven'. Ze worden afgesloten met de beëindiging van zijn medische studie in 1900.

Maar dat was niet de enige bijdrage die Jung aan dit boek leverde. In januari 1959 - hij verbleef toen in zijn buitenhuis te Bollingen - las hij elke ochtend de inmiddels gereedgekomen hoofdstukken van ons boek. Toen hij me het hoofdstuk 'Over het leven na de dood' teruggaf, zei hij: 'Er is iets in me losgemaakt. Ik voel een innerlijke drang, en ik moet schrijven.' Zo ontstond het hoofdstuk 'Late gedachten', waarin hij zijn diepste, maar wellicht ook moeilijkst toegankelijke gedachten uitspreekt.

In de zomer van datzelfde jaar schreef Jung - ook in Bollingen - het hoofdstuk over 'Kenia en Oeganda'. Het gedeelte over de Pueblo-Indianen is afkomstig uit een ongepubliceerd, onvoltooid gebleven manuscript uit 1926, waarin Jung zich bezighoudt met algemene problemen van de psychologie der primitieven.

Om de hoofdstukken 'Sigmund Freud' en 'De confrontatie met het onbewuste' te voltooien gebruikte ik enkele passages uit een reeks colleges die in 1925 gegeven werden. Jung vertelde destijds voor het eerst iets over zijn innerlijke ontwikkeling.

Het hoofdstuk 'Psychiatrische activiteiten' is ontstaan uit Jungs gesprekken in 1956 met jonge arts-assistenten van het ziekenhuis en sanatorium Burghölzli te Zürich. In die periode werkte één van zijn kleinzoons daar als psychiater. Deze gesprekken vonden plaats in Jungs huis te Küsnacht.

Jung heeft het manuscript doorgelezen en goedgekeurd. Hier en daar heeft hij wat gecorrigeerd en aanvullingen voorgesteld, of hij bracht deze zelf aan. En omgekeerd heb ik hoofdstukken die door hem geschreven zijn aangevuld met behulp van notities van onze gesprekken. Ik heb zijn vaak slechts summier aangegeven bedoelingen verder uitgewerkt; herhalingen heb ik ge-

schrap. Hoe meer het boek vorderde, des te meer raakte zijn werk met het mijne vervlochten.

De manier waarop het boek is ontstaan heeft in zekere zin ook de inhoud gevormd. Het gesprek of het spontane verhaal heeft een geïmprovisiseerd karakter, en dit is ook kenmerkend voor de 'autobiografie'. De hoofdstukken zijn als zoeklichten, die het werk van Jung en het leven dat hij naar buiten toe leidde, slechts vluchtig belichten. Maar daar staat tegenover dat dit boek inzicht geeft in de atmosfeer van zijn geestelijke wereld. Het laat zien wat de innerlijke belevingen zijn van een mens, voor wie de ziel de meest waarachtige werkelijkheid betekent. Ik heb Jung vaak tevergeefs gevraagd naar uiterlijke gebeurtenissen; alleen de geestelijke essentie van het doorleefde was voor hem onvergetelijk en de moeite van het vertellen waard.

Belangrijker dan de vraag over de vormgeving van het boek waren problemen van meet persoonlijke aard. Jung schrijft daarover in een brief aan een vriend uit zijn studententijd. Deze had hem gevraagd zijn jeugdherinneringen op te schrijven. De briefwisseling dateert van eind 1957.

... Je hebt helemaal gelijk! Wanneer je oud bent brengen innerlijke en uiterlijke gebeurtenissen je in herinnering weer terug naar je jeugd. Al dertig jaar geleden drongen mijn leerlingen erop aan, dat ik zou vertellen hoe ik tot mijn opvatting van het onbewuste ben gekomen. Ik heb dat toen gedaan in de vorm van een reeks colleges. De laatste tijd vraagt men mij van verschillende kanten om een soort "autobiografie". Zoiets zou ik me zelfs niet eens kunnen voorstellen. Ik ken te veel autobiografieën met al hun zelfbedrog en hun leugentjes om bestwil, dan dat ik het zou wagen zelf een poging in die richting te ondernemen.

Nu heeft men mij onlangs om autobiografische gegevens gevraagd, en bij die gelegenheid ontdekte ik dat mijn herinneringsmateriaal bepaalde objectieve problemen bevat die een nauwkeuriger beschouwing wel waard zouden zijn. Daarom heb ik een en ander overwogen, en ik heb nu besloten me in zoverre aan andere verplichtingen te onttrekken, dat ik tenminste in staat zal zijn het allereerste begin van mijn leven aan een objectieve beschouwing te onderwerpen. Deze taak is zo moeilijk en ongewoon, dat ik me eerst moest voorstellen de resultaten niet tijdens mijn leven te publiceren. Deze maatregel leek me noodzakelijk om afstand te kunnen bewaren, en om me van de nodige rust te verzekeren. Ik heb namelijk gemerkt, dat alle nu nog levende herinneringen emotionele belevenissen betreffen die onrust en hartstocht met zich brengen; een heel ongunstige omstandigheid voor een objectieve weergave! Je brief kwam "natuurlijk" op het moment dat ik gezegd besloten had de zaak ter hand te nemen.

Het lot wil nu - zoals altijd - dat in mijn leven al het uiterlijke toevallig is, en dat slechts het innerlijke beslissend en substantieel is. Daardoor zijn ook alle herinneringen aan uiterlijke gebeurtenissen verbleekt. Wellicht waren

de 'uiterlijke' belevenissen ook nooit het essentiële, of waren ze dat slechts voorzover ze met mijn innerlijke ontwikkeling samenhangen. Er is me oncdig veel ontchoien van deze "uiterlijke" manifestaties van mijn bestaan; ik denk juist omdat ik er volop aan heb deelgenomen. Een behoortlijke biografie echter bestaat uit deze uiterlijkheden: mensen, die men heeft ontmoet, reizen, avonturen, verwickelingen, noodlottige gebeurtenissen en dergelijke. Maar op een paar uitzonderingen na zijn juist deze gebeurtenissen schematisch geworden, nog maar nauwelijks te herkennen, en niet in staat mijn fantasie vleugels te geven.

Des te levendiger en kleurrijker is mijn herinnering aan de "innerlijke" belevingen. Maar hier komt nu het probleem van de vormgeving bij kijken, waartegen ik me nauwelijks opgewassen voel, tenminste voorlopig nog niet. Helaas kan ik om deze redenen je wens dan ook niet vervullen, wat me erg spijt...

Deze brief tekent de instelling van Jung: hoewel hij al 'had besloten de zaak ter hand te nemen', eindigt de brief met een weigering! Het conflict tussen aanvaarding en afwijzing is tot aan zijn dood nooit geheel tot rust gekomen. Altijd bleef hij wat sceptisch, en er bleef een zekere schroom tegenover zijn toekomstige lezers. Hij beschouwde zijn memoires niet als een wetenschappelijk werk en ook niet als een boek van hemzelf, maar hij sprak en schreef over 'het project van Aniela Jaffé' waar hij enkele bijdragen voor geleverd had. Op zijn wens wordt het niet in de 'Gesammelte Werke' opgenomen.

Jung was zeer terughoudend als het ging om mededelingen over ontmoetingen met bekende persoonlijkheden, of met mensen waarmee hij vertrouwelijk omging: zijn vrienden. 'Ik heb met veel beroemde tijdgenoten gesproken: met de groten uit wetenschap en politiek, met ontdekkingsreizigers, kunstenaars en schrijvers, met vorstelijke personen en financiële kopstukken, maar als ik eerlijk mag zijn, moet ik zeggen dat slechts enkele van deze ontmoetingen een belevenis voor me waren. We waren als schepen in volle zee die wederzijds de vlaggen streken. Meestal kwamen deze mensen ook met vrouwelijke kwesties bij me, waarover ik niets kan en mag zeggen. Daarom heb ik geen herinnering aan hen bewaard, onverschillig wat ze als persoonlijkheden voor het oog van de wereld betekenden. Deze ontmoetingen hadden verder geen invloed, ze hadden geen diepere gevolgen, en de herinnering eraan vervaagde snel. Over de mensen die iets voor me betekenden en die me herinnerden aan ontmoetingen in lang vervlogen tijden, kan ik niets zeggen, want het ging daar niet alleen om mijn diepste innerlijk leven, maar ook om dat van hen. Het is me niet toegestaan deze voor altijd gesloten deuren te openen voor de blikken der wereld.'

Het tekort aan uiterlijke feiten en de onvolledigheid worden echter ruim-

schoots vergoed door iets anders: door het verhaal over de innerlijke belevingen van Jung en door een overvloed van gedachten die – zoals hij zei – een biografische waarde hebben. Ze zijn in hoge mate typerend voor hem en vormen de grondslag van zijn leven. In de eerste plaats geldt dat voor zijn religieuze gedachten. Dit boek bevat de religieuze belijdenis van Jung.

Jung werd op verschillende manieren tot een uiteenzetting met religieuze problemen gebracht. Daar waren zijn eigen ervaringen die hem al als kind in de werkelijkheid van het religieuze beleven plaatssten en die hem tot het eind van zijn leven vergezelden. Verder bezat hij een ontoombare drang tot weten, waardoor hij zich met alles bezighield wat met de ziel, haar inhoud en manifestaties samenhang. Dat maakte hem tot man van de wetenschap. Bovendien – en zeker niet in de laatste plaats – was daar nog zijn verantwoordelijkheid als medicus. Jung voelde zich vóór alles arts. Het was hem niet ontgaan dat bij de geneeswijze van het psychische lijden de religieuze houding van een mens een beslissende rol speelt. Dat kwam overeen met zijn inzicht dat de ziel spontaan beelden met een religieuze inhoud voortbrengt; dat ze dus 'van nature' religieus is. Een afwijking van deze oorspronkelijke natuur was volgens Jung de oorzaak van talrijke neurosen, vooral van die in de tweede levenshelft.

Jung opvatting van het religieuze wijkt in veel opzichten af van het traditionele christendom, vooral in zijn antwoord op de vraag naar het goed en kwaad, en ook in zijn opvatting van een niet alleen goede of 'lieve' God. Vanuit het standpunt van het dogmatische christendom was Jung een buitenstaander. Dat werd hem in de reacties op zijn werk, bij al zijn beroemdheid, steeds weer duidelijk gemaakt. Hij leed daaronder, en ook in dit boek merkt men hier en daar tussen de regels door de teleurstelling van de geleerde, die zich – wat zijn religieuze gedachten betreft – niet volledig begrepen voelde. Meer dan eens liet hij zich met grimme nadruk ontvallen: 'In de middeleeuwen zouden ze me hebben verbrand!' Pas na zijn dood wordt door steeds meer theologen vastgesteld dat Jung niet meer weg te denken is uit de kerkgeschiedenis van onze eeuw.

Jung beschouwde zich uitdrukkelijk als christen. Zijn belangrijkste werken gaan over christelijke religieuze problemen, die hij vanuit een psychologisch standpunt beschouwde – bewust gescheiden van de theologische vraagstelling. Daardoor plaatste hij de noodzaak van begrijpen en nadenken tegenover de christelijke eis tot geloven. Dat eerste was voor hem vanzelfsprekend; het was een levensvoorwaarde. In 1952 schreef hij aan een jonge geestelijke: 'Ik merk dat al mijn gedachten om God cirkelen zoals de planeten om de zon. Zoals deze door de zon worden aangestrokken, zo gaan mijn gedachten onweerstaanbaar naar God uit. Ik zou het als de grootste zonde voelen wanneer ik me tegen deze geweldige kracht zou verzetten.'

In dit boek schrijft Jung voor de eerste en enige keer over God en over zijn

persoonlijke ervaring met God. In de dagen, dat hij over zijn jeugdig verzet tegen de kerk schreef, zei hij: 'In die tijd werd het me duidelijk, dat God - tenminste voor mij - één van de meest zekere, meest directe ervaringen was.' In zijn wetenschappelijk werk spreekt Jung niet over God, maar over 'het godsbeeld in de menselijke ziel'. Dat is niet met elkaar in tegenspraak: de ene keer gaat het om een persoonlijke, op ondervinding berustende uitspraak; de andere keer om een objectief-wetenschappelijke constatering. De ene keer spreekt de mens, die bij zijn denken hartstochtelijk gevoel en intuïtie betreft, en die de innerlijke en uiterlijke ervaring heeft van een lang en rijk leven. De andere keer hoort men de geleerde, die met zijn uitspraken de kennistheoretische begrenzingen niet overschrijdt, maar die zich bewust beperkt tot de feiten en tot het bewijsbare. Als man van de wetenschap was Jung empiricus. Toen hij voor deze memoires vertelde over zijn persoonlijke religieuze gevoelens en ervaringen, veronderstelde hij bij zijn lezers de bereidwilligheid hem te volgen bij zijn persoonlijke belevingen. Jungs persoonlijke uitspraken zijn echter slechts geldig voor hen, die gelijksoortige ervaringen hebben opgedaan. Of anders gezegd: bij wie het 'beeld van God in zijn ziel' gelijksoortige of gelijke trekken draagt.

Jung werkte zeer positief en actief mee aan het tot stand komen van de 'autobiografie'. Maar tegenover de publikatie stond hij lange tijd - begrijpelijkerwijs - negatief en kritisch. Hij wilde niet meer met de reacties uit het publiek geconfronteerd worden, vooral ook omdat hij nu zo openlijk zijn religieuze gedachten en belevingen had prijsgegeven. De vijandige reacties die hij had gekregen op zijn boek *Antwoord op Job* lagen nog te vers in het geheugen, en het niet of verkeerd begrepen worden door de wereld was voor hem te pijnlijk geweest. 'Ik heb dit materiaal mijn leven lang beschermd, en het nooit aan de openbaarheid willen prijsgeven. Want als hier iets mee gebeurt, zal me dat nog pijnlijker treffen dan bij mijn andere boeken. Ik weet niet, of ik al zoveel afstand van deze wereld heb genomen dat de pijn geen doel meer treffen, en dat ik de negatieve reacties zal kunnen dragen. Ik heb genoeg geleden door het onbegrip, en door het isolement waarin men komt als men over dingen spreekt die de mensen niet begrijpen. Wanneer het boek over Job al zoveel onbegrip heeft ondervonden, dan zullen mijn herinneringen een nog veel negatievere uitwerking hebben. De 'autobiografie' geeft mijn leven weer, gezien in het licht van mijn werk. Het ene betekent het andere, en daardoor is het lezen van dit boek moeilijk voor mensen die mijn gedachten niet kennen of niet begrijpen. Mijn leven is in zekere zin de kwintessens van wat ik geschreven heb - en niet omgekeerd. Hoe ik ben en hoe ik schrijf, is één en hetzelfde. Al mijn gedachten en heel mijn streven, dat ben ik. De "autobiografie" is dus alleen nog maar het puntje op de "i".'

Gedurende de jaren dat dit boek gestalte kreeg, voltrok zich in Jung een verandering, een objectivering. Met elk hoofdstuk nam hij als het ware meer afstand van zichzelf; uiteindelijk zag hij zichzelf en de betekenis van zijn leven als van verre. 'Wanneer ik naar de waarde van mijn leven kijk, dan kan ik die alleen afmeten aan de gedachten van eeuwen, en dan moet ik zeggen: Ja, het heeft iets te betekenen. Maar gemeten naar de huidige opvattingen betekent het niets.' Het onpersoonlijke van deze uitspraak en het gevoel voor historische continuïteit dat uit deze woorden spreekt, zijn karakteristiek voor Jung. Beide aspecten komen in de volgende hoofdstukken steeds duidelijker naar voren.

Inderdaad zijn deze memoires van Jung nauw vervlochten met zijn wetenschappelijke gedachten. Er bestaat nauwelijks een betere inleiding tot de gedachtenwereld van een geleerde dan het verhaal, hoe hij tot zijn gedachten gekomen is, welke persoonlijke belevingen er achter zijn kennis staan. Jungs 'autobiografie' vervult in hoge mate de taak van een gevoelsmatige inleiding. Het hoofdstuk 'Over het ontstaan van het werk' is eveneens fragmentarisch. Hoe zou het ook anders kunnen bij een verzameld werk van meer dan twintig delen? Bovendien: Jung was ook nooit bereid een samenvatting van zijn gedachten te geven - niet in een gesprek, en ook niet schriftelijk. Eens, toen hem iets dergelijks werd gevraagd, schreef hij op zijn karakteristieke, drastische manier: '... ik moet wel zeggen, dat zoiets totaal buiten mijn bereik ligt. Ik zou het eenvoudig niet klaarspelen, om datgene wat ik met zoveel moeite uitvoerig heb beschreven in verkorte vorm weer te geven. Ik zou al het bewijsmateriaal buiten beschouwing moeten laten, en ik zou een apodictische stijl moeten gebruiken. Dat zou het begrijpen van mijn toch al moeilijk toegankelijke resultaten zeker niet vereenvoudigen. Voor de familie der tweehoofvigen is het herkauwen van het al eerder genuttigde voedsel karakteristiek; mij beneemt zoiets de eetlust.'

De lezer moet dan ook het hoofdstuk 'Over het ontstaan van het werk' alleen maar zien als een door het moment ingegeven terugblik van de oude meester, en als zodanig de werking ervan ondergaan.

De verklarende woordenlijst heb ik op wens van de uitgever aan dit boek toegevoegd.* Deze geeft enig inzicht in de terminologie van Jung voor hen die niet vertrouwd zijn met zijn werk. Waar dat mogelijk was, heb ik de begrippen uit de psychologie van Jung met citaten uit zijn werk omschreven. Deze citaten moeten echter slechts als vluchtige verwijzingen worden beschouwd. Jung heeft de door hem gehanteerde begrippen telkens weer op een nieuwe en andere manier omschreven. Hij heeft het onverklaarbare dat deel uitmaakt van de werkelijkheid van het psychische, als raadsel of geheim laten bestaan.

* Enkele aanvullingen daarop, die uitsluitend in de Nederlandse editie voorkomen, zijn gemerkt met een asterisk (* Ver.).

Velen hebben mij bij mijn even mooie als moeilijke taak terzijde gestaan. Ze hielpen me met hun belangstelling terwijl het werk langzaam vorderde; of met hun aanmoediging en kritiek. Hen allen wil ik danken. Met name noem ik hier alleen Helene en Kurt Wolff te Locarno, die het idee van dit boek hielpen verwezenlijken; Marianne en Walter Niehus-Jung, Küsnacht ZH, die me tijdens de jarenlange arbeid met raad en daad terzijde stonden; en bovendien nog Richard F. C. Hull, Palma de Mallorca, die me met nooit aflatend geduld geadviseerd heeft.

december 1961

Aniela Jaffe

Proloog

Mijn leven is de geschiedenis van een zelfverwerkelijking van het onbewuste. Alles wat in het onbewuste ligt wil verwezenlijkt worden, en ook de persoonlijkheid wil zich ontplooiën vanuit haar onbewuste toestand, en zichzelf als totaliteit beleven. Om deze ontwikkeling bij mezelf weer te geven kan ik geen gebruik maken van de wetenschappelijke terminologie; ik kan mezelf immers niet ervaren als wetenschappelijk probleem.

Wat men volgens zijn innerlijke zienwijze is, en wat de mens sub specie aeternitatis (met het oog op de eeuwigheid) lijkt te zijn, kan men slechts in een mythe uitdrukken. Een mythe is individueler en geeft het leven nauwkeuriger weer dan de wetenschap, die met doorsnee-begrippen werkt. Deze zijn te algemeen om de subjectieve veelvormigheid van een individueel leven recht te doen.

Zo ben ik er nu dan, nu ik drieëntachtig ben, toe gekomen de mythe van mijn leven te vertellen. Ik kan echter alleen vertellen wat ik rechtstreeks constateer, ik 'vertel verhalen'. Of ze waar zijn, dát is niet het probleem. De vraag is alleen: is het *mijn* verhaal, *mijn* waarheid?

Het probleem bij het schrijven van een autobiografie, is het ontbreken van een maatstaf; je hebt geen objectieve basis van waaruit je kunt oordelen. Er zijn geen goede vergelijkingsmogelijkheden. Ik weet dat ik in veel opzichten verschill van anderen, maar ik weet niet wie ik werkelijk ben. De mens kan zich nergens mee vergelijken: hij is geen aap, geen koe, geen boom. Ik ben een mens. Maar wat is *dat*? Zoals elk wezen, ben ook ik een afsplitsing van de oneindige Godheid, maar ik kan mezelf niet tegenover een dier plaatsen, tegenover een plant of een steen. Alleen een mythisch wezen reikt boven de mens uit. Hoe kan ik dan over zichzelf een definitief oordeel vormen?

De mens is een psychisch proces, dat hij niet, of maar ten dele beheerst. Daarom kun je geen vaststaand oordeel hebben over jezelf of over je leven. Anders zou je daarover alles al weten, maar zo iets kun je je hoogstens inbeelden. Eigenlijk weet je nooit hoe alles in zijn werk is gegaan. Het verhaal van een leven begint ergens, op een of ander punt dat je je toevallig herinnert – en ook toen was alles al uiterst gecompliceerd. Hoe het leven verder gaat weet je niet. Daarom heeft de geschiedenis geen beginpunt, en is haar doel alleen maar bij benadering aan te geven.

Het leven van de mens is een twijfelachtige poging. Het is alleen kwantitatief een enorme verschijning. Het is zo vluchtig, zo ontoereikend, dat het gewoon een wonder is, dat iets zich ontplooiën kan, dat iets kan bestaan. Dat heeft al indruk op me gemaakt toen ik nog een jong medisch student was, en het leek me een wonder, wanneer ik niet voortijdig vernietigd zou worden.

Het leven deed me altijd wat denken aan een plant, die leeft vanuit haar wortelstelsel. Haar eigenlijke leven is niet zichtbaar, dat is verborgen in haar wortels. Dat wat boven de grond zichtbaar wordt leeft slechts één zomer. Dan verwelkt het - een kortstondige verschijning. Wanneer je denkt aan het einde-loze ontstaan en vergaan van leven en van beschavingen, krijg je de indruk van volstrekte nietigheid. Maar ik hield altijd het gevoel, dat er onder de eeuwige veranderingen iets is dat leeft en dat standhoudt. Wat je ziet is de bloesem, en deze vergaat. De wortels houden stand.

Eigenlijk vind ik alleen die gebeurtenissen uit mijn leven de moeite van het vertellen waard, waarbij de onvergankelijke wereld binnendrong in de vergankelijke. Daarom vertel ik hoofdzakelijk over innerlijke belevingen. Tot hen behoren mijn dromen en fantasieën. Ze vormen tegelijk de oerstof voor mijn wetenschappelijke werk. Ze waren als gloeiende lava, waaruit zich de te bewerken steen uitkristalliseert.

Naast de innerlijke belevingen verbleken andere herinneringen - mensen, reizen, mijn omgeving. Velen hebben de geschiedenis van onze tijd beleefd, velen hebben erover geschreven; men kan beter hun boeken erop naslaan, of van hen erover horen. De herinneringen aan de uiterlijke feiten van mijn leven zijn voor het grootste deel verbleekt of verdwenen. Maar de ontmoetingen met de andere werkelijkheid, de hevige ontmoeting met het onbewuste, hebben zich voor altijd in mijn geheugen vastgezet. Daar was altijd overvloed en rijkdom, en al het andere verzonk daarbij in het niet.

Zo behield ik ook alleen aan die mensen onvervreemdbare herinneringen, wier namen al van oudsher geschreven stonden in mijn 'levensboek'. Onze ontmoetingen waren dan ook tegelijk een soort herkenning.

Ook de echt belangrijke gebeurtenissen die in mijn jeugd of later van buitenaaf tot me kwamen, stonden in het teken van de innerlijke beleving. Al heel jong heb ik gemerkt dat de verwickelingen van het leven uiteindelijk weinig te betekenen hebben wanneer er geen antwoord of oplossing van binnenuit komt. De uiterlijke omstandigheden kunnen de innerlijke niet vervangen. Daarom is mijn leven arm aan uiterlijke gebeurtenissen. Ik kan er niet veel over vertellen; het zou me leeg of onwezenlijk toeschijnen. Ik kan mezelf alleen begrijpen vanuit de innerlijke belevingen. Zij zijn het bijzondere in mijn leven, en over hen gaat mijn 'autobiografie'.

Kinderjaren

Een half jaar na mijn geboorte (1875) verhuisden mijn ouders van Kesswil (kanton Thurgau) aan de Bodensee, naar de pastorie van het slot Laufen bij de waterval van Schaffhausen.

Mijn herinneringen gaan ongeveer tot mijn tweede of derde jaar terug. Ik herinner me de pastorie, de tuin, het washok, de kerk, het slot, de waterval, het kasteeltje Wörth en de boerderij van de koster. Het zijn alleen maar herinneringselandsjes die in een onbestemde zee drijven; ogenschijnlijk zonder enig verband met elkaar.

Daar duikt een herinnering op, wellicht mijn allereerste; daarom is het maar een tamelijk vage indruk. Ik lig in een kinderwagen, in de schaduw van een boom. Het is een mooie, warme zomerdag, de hemel is blauw. Gouden zonlicht speelt door groene bladeren. De kap van de wagen is open. Ik ben zojuist ontwaakt temidden van deze heerlijke schoonheid, en ik voel een onbeschrijfelijk welbehagen. Ik zie de zon door de bladeren en de lichtende bloesems van de bomen. Alles is heel wonderlijk, kleurig en heerlijk.

Een andere herinnering: ik zit in een hoge kinderstoel in onze eetkamer, die op het westen ligt, en ik lepel warme melk met brokjes brood op. De melk smaakt lekker en heeft een karakteristieke geur. Het was de eerste keer dat ik de geur bewust waarnaam. Dat was het moment dat ik me zogezegd bewust werd van het ruiken. Ook deze herinnering gaat heel ver terug.

Of deze: een mooie zomeravond. Eén van mijn tantes zegt: 'Nu zal ik je eens iets laten zien.' Ze liep met me het huis uit, de weg naar Dachsen op. Ver weg aan de horizon lagen de Alpen in gloeiend avondrood. Je kon ze die avond heel duidelijk zien. 'Kijk dáár nu eens, de bergen zijn allemaal rood.' En daar zag ik voor het eerst de Alpen! Even later hoorde ik dat de kinderen uit Dachsen de volgende morgen een schoolreisje zouden maken naar de Uetliberg bij Zürich. Ik moest en ik zou mee. Maar tot mijn verdriet werd me duidelijk gemaakt, dat zulke kleine kinderen niet mee mochten, daar was nu eenmaal niets aan te doen. Sinds die tijd waren Zürich en de Uetliberg het onbereikbare land van verlangen, vlak bij de roodgloeiende sneeuwbergen.

Een herinnering uit een wat latere tijd: mijn moeder reisde met me naar Thurgau om vrienden te bezoeken. Deze bezaten een kasteel aan de Bodensee. Ik was er niet weg te krijgen bij het water. Het meer glinsterde in de

De golven van een stoomboot sloegen tegen de oevers en maakten ribbels in het zand op de bodem. Het meer strekte zich uit tot in onafzienbare ver-
ten, en deze weidheid was een onvoorstelbaar genot, een niet te overtreffen
heerlijkheid. Destijds kwam het denkbeeld bij me op dat ik aan een meer zou
moeten wonen. Zonder water - zo dacht ik - kon je eenvoudig niet bestaan.
Nog een andere herinnering: vreemde mensen, bedrijvigheid, opwinding. Het
dienstmeisje kwam aanhollen: 'De vissers hebben een lijk opgehaald beneden
bij de waterwal - ze willen het in het washok leggen.' Mijn vader zei: 'Ja -
ja.' Ik wilde meteen het lijk zien. Mijn moeder hield me tegen en verbood
me ten strengste de tuin in te gaan. Maar toen de mannen verdwenen waren
liep ik gauw door de tuin naar het washok. De deur was echter op slot. Ik
liep achterom, waar een open goot uitkwam op de helling beneden. Er drup-
pelde bloed en water uit. Dat interesseerde me enorm. Ik was toen nog geen
vier jaar.

Een ander beeld komt boven: Ik ben onrustig, koortsig, ik kan niet slapen.
Mijn vader draagt me in zijn armen, loopt de kamer op en neer en zingt
daarbij zijn oude studentenliedjes.

Hij zong het zogenaamde 'Lied van de Landvoogd': 'Alles zwijge, ieder
nijsje . . .', zo begon het ongeveer. Nog hoor ik de stem van mijn vader, die
voor me zong in de stille nacht.

Ik leed, zoals mijn moeder me later vertelde, aan een algemeen eczeem. Duis-
tere toespelingen op moeilijkheden in het huwelijk van mijn ouders zweef-
den om me heen. Mijn ziekte moet wel in verband hebben gestaan met een
tijdelijke scheiding van mijn ouders (1878). Mijn moeder lag toen enkele
maanden in het ziekenhuis te Bazel; vermoedelijk was haar kwaal het gevolg
van haar teleurstelling in het huwelijk. In die tijd zorgde een tante voor me,
die bijna twintig jaar ouder was dan mijn moeder. De lange afwezigheid van
mijn moeder heb ik erg moeilijk kunnen verwerken. Sinds die tijd was ik
altijd wantrouwend zodra het over 'liefde' ging. Gedurende lange tijd ver-
bond ik aan het begrip 'vrouwelijk': natuurlijke onbetrouwbaarheid. 'Vader'
betekende voor mij: betrouwbaarheid en - machteloosheid. Dat was de
handicap waarmee ik moest leren leven. Later heb ik deze eerste indruk-
ken herzien. Ik meende vrienden te hebben, maar werd door hen teleurge-
steld; ik was wantrouwend ten opzichte van vrouwen, en door hen werd ik
niet teleurgesteld.

Tijdens de afwezigheid van mijn moeder onfermde ons dienstmeisje zich
over mij. Ik weet nog hoe ze me opilde en hoe ik mijn hoofd op haar
schouder legde. Ze had zwart haar en een olijkleurige huid; ze was heel
anders dan mijn moeder. Ik herinner me de implanting van het haar, haar
hals met de donkere huid en haar oor. Dat kwam me zo ongewoon voor, en
toch zo merkwaardig bekend. Het was of ze niet bij mijn familie hoorde,
maar uitsluitend bij mij. Het leek alsof ze op een voor mij onbegrijpelijke

wijze samenhang met andere geheinzinnigheden die ik niet vatten kon. Dit meisjestype werd later een aspect van mijn anima. Ze gaf me het besef van iets vreemds, dat toch oer-bekend was. Dat was ook het karakteristieke van de anima-figuur, die later voor mij de belichaming van het vrouwelijke voorstelde.

Er is nog een ander herinneringsbeeld uit de maanden van tijdelijke scheiding van mijn ouders. Een jong, heel mooi en lief meisje met blond haar en blauwe ogen neemt me op een mooie herfstdag mee uit wandelen onder goudgele esdoorns en kastanjebomen. We liepen langs de Rijn aan de voet van de waterval bij het kasteeltje Würth. De zon scheen door het lofer, er lagen goudgele bladeren op de grond. Het jonge meisje is later mijn schoonmoeder geworden. Ze had een grote bewondering voor mijn vader. Pas toen ik eenentwintig was heb ik haar weer teruggezien.

Dat zijn mijn 'uiterlijke' herinneringen. Wat nu volgt zijn heviger, ja overweldigende gebeurtenissen, die ik me voor een deel slechts onduidelijk herinner: een val van de trap, een verwonding door een val tegen een hoekige kachelpoot. Ik herinner me pijn en bloed; een dokter hecht een wond aan mijn hoofd. Het litteken daarvan bleef te zien tot het eind van mijn gymnasiumtijd. Mijn moeder vertelde, dat ik eens met ons dienstmeisje over de brug van Schaffhausen naar Neuhausen liep, daar plotseling viel, en met één been onder het hek doorgleed. Het meisje kon me nog maar net grijpen en terugtrekken. Dit soort voorvallen wijzen op een onbewuste drang tot zelfmoord, respectievelijk op een fataal verzet tegen het leven in deze wereld.

In die tijd leed ik aan onbestemde nachtelijke angsten. Er waarden dingen rond. Je hoorde altijd het dofte geraas van de waterval; daaromheen lag een zone van gevaar. Mensen verdronken, er viel een lijk op de rotsen. Op het nabijgelegen kerkhof graaft de koster een kuil, ernaast ligt een berg bruine aarde. Zwarte, plechtige mannen, met geklede jassen, ongewoon hoge hoeden en glimmend gepoetste zwarte schoenen, brengen een zwarte kist. Mijn vader, in toga, is er ook bij, en spreekt met galmende stem. Vrouwen snikken. Ik hoor dat er iemand in die kuil begraven wordt. Plotseling zie je sommige mensen niet meer die er eerst wel waren. Ik hoor dan later dat ze begraven zijn, of dat de 'Here Jezus' hen tot zich genomen heeft.

Mijn moeder had me een gebed geleerd, dat ik elke avond moest opzeggen. Dat deed ik ook graag, omdat het me een zeker geruststellend gevoel gaf met het oog op de onbestemde onveiligheid van de nacht:

Breidt beide vleugels uit

O Jezus, mijn vreugde,

En neem uw 'kockje' in.

Als Satan het wil verslinden

Laat dan de engelen zingen:

Dit kind zal ongedeedd zijn.

De 'Here Jezus' was geruststellend; een aardige, welwillende 'Heer', net als de 'heer' Wegenstein van het slot - rijk, machtig, aanzienlijk en 's nachts zorgzaam voor kinderen. Waarom hij vleugels moest hebben als een vogel, was een klein wonder, dat me echter verder niet hinderde. Veel belangrijker, en aanleiding tot allerlei overpeinzingen, was het feit dat kleine kinderen met 'koekjes' werden vergeleken, die door de 'Here Jezus' kennelijk slechts met tegenzin als een soort bittere medicijn 'ingenomen' werden. Dat was moeilijk te begrijpen. Wel begreep ik zonder meer dat Satan de 'koekjes' wilde hebben, en dat daarom verhinderd moest worden dat hij ze zou verslinden. En dus, hoewel de 'Here Jezus' de koekjes niet lekker vindt, pakt hij ze toch weg vóór Satan ze te pakken krijgt. Tot zover was mijn argumentatie 'comfortabel'. Maar nu werd er ook gezegd dat de 'Here Jezus' ook in het algemeen mensen 'tot zich nam', wat dan hetzelfde betekende als: begraven in de aarde.

Deze onheilspellende vergelijking had fatale gevolgen. Ik begon de 'Here Jezus' te wantrouwen. Ik zag hem niet meer als een grote, geruststellende en welwillende vogel, en ik associeerde hem nu met de sombere, zwarte mannen in geklede jassen, met hoge hoeden en zwarte glimmend gepoetste schoenen - die te maken hadden met de zwarte kist.

Deze overpeinzingen hadden mijn eerste bewuste trauma tot gevolg. Op een warme zomerdag zat ik zoals gewoonlijk op de weg voor het huis alleen in het zand te spelen. De weg liep langs het huis naar een heuvel, en verdween daar boven in het bos. Daardoor kon je vanuit het huis een groot gedeelte van de weg overzien. Over deze weg zag ik nu een gedaante vanuit het bos naar beneden komen. Hij droeg een lang zwart gewaad en had een breedgerande hoed op. Het leek wel een man die vrouwenkleren droeg. De gestalte kwam langzaam dichterbij, en ik zag dat het inderdaad een man was, met een soort zwarte rok aan die hem tot op de voeten reikte. Bij deze aanblik werd ik door schrik overvallen, die snel uitgroeide tot een dodelijke angst, want ik kwam tot het ontzettende besef: 'Dat is een jezuïet!' Kort daarvoor had ik namelijk een gesprek opgevangen tussen mijn vader en een collega van hem over het geïntigreer van de 'jezuïeten'. Mijn vader sprak op geërgerde en ook angstige toon, waaruit ik opmaakte dat 'jezuïeten' iets heel gevaarlijks betekenden, zelfs voor mijn vader. In feite wist ik niet wat 'jezuïeten' waren. Maar het woord Jezus kende ik uit mijn gebedje.

De man die daar kwam aanlopen was kennelijk verkleed, zo dacht ik. Daarom droeg hij vrouwenkleren. Waarschijnlijk had hij boze plannen. In doodsangst vloog ik het huis in, rende de trap op naar zolder, waar ik wegkroop in een donker hoekje onder een balk. Ik weet niet hoelang ik daar wel bleef. Het moet tamelijk lang geweest zijn, want toen ik weer voorzichtig naar beneden liep, naar de eerste verdieping, en uiterst behoedzaam mijn hoofd uit het raam stak, was de zwarte gestalte in de verste verte niet meer te

zien. De doodsschrik zat me echter nog dagenlang in de benen, en ik durfde de eerstvolgende dagen niet het huis uit. En toen ik later weer buiten speelde hield ik ongerust de rand van het bos in de gaten. Later werd het me natuurlijk duidelijk dat de zwarte gedaante een heel onschuldig katholiek priester was geweest.

Ongeveer in die zelfde tijd – ik ben er niet eens absoluut zeker van of het niet vóór bovengenoemde gebeurtenis was – had ik de eerste droom die ik me herinneren kan, en die me zogezegd mijn leven lang zou bezighouden. Ik was toen drie of vier jaar.

De pastorie staat alleen, bij het slot Laufén, en achter de boerderij van de koster ligt een grote weide. In mijn droom stond ik op deze weide. Plotseling ontdekte ik een donkere, rechthoekig gemetselde opening in de aarde, die ik daar nog nooit eerder had gezien. Nieuwsgierig liep ik er naar toe, keek naar beneden en zag een stenen trap die in de diepte voerde. Aarzelend en bevreesd liep ik naar beneden. Daar was een ingang, een ronde boog, afgesloten door een groen gordijn. Het gordijn was groot, van zwarte, bewerkte stof of van brokaat, en het viel me op dat het er heel kostbaar uitzag. Benieuwd naar wat er achter zou liggen, schoof ik het opzij en zag in een schemerig licht een ongeveer tien meter lange rechthoekige ruimte. Het vertrek had een stenen gewelf, en ook de vloer was bedekt met tegels. In het midden liep een rode loper van de ingang tot aan een laag podium. Daarop stond een heel kostbare gouden troon. Ik ben er niet zeker van, maar het kan zijn dat er een rood kussen op lag. Deze troon was prachtig, zoals in een sprookje, het was een echte koningstroon! En daar stond nu wat op. Het was een reusachtig gewrocht, dat bijna tot aan de zoldering reikte. Eerst dacht ik dat het een hoge boomstam was. De doorsnede was ongeveer vijftig tot zestig centimeter, de hoogte vier tot vijf meter. Maar er was iets merkwaardigs mee: het ding bestond uit huid en levend vlees; aan de bovenkant zat een soort kegelvormig hoofd, zonder gezicht en zonder haar. Alleen helemaal bovenin de schedel zat één enkel oog, dat onafgebroken naar boven staarde.

Het was tamelijk licht in deze ruimte, hoewel je geen verlichting of vensters kon ontdekken. Boven het hoofd hing echter een zekere lichtglans. Het ding bewoog zich niet, maar toch had ik het gevoel alsof het elk ogenblik slangachtig van de troon kon komen om naar me toe te kruipen. Ik stond verlamd van schrik. Op dat ondraaglijke moment hoorde ik plotseling boven me mijn moeders stem, het leek alsof het geluid van buiten kwam. Ze riep: 'Ja, kijk maar eens goed naar hem. Dat is de mensener!' Ik werd doodsbang en schrok wakker, klam van angst. Na die nacht was ik nog lang bang om te gaan slapen, want ik vreesde nog eens zo te dromen. Deze droom heeft me jarenlang beziggehouden. Pas veel later ontdekte ik, dat het merkwaardige gewrocht een fallus was, en pas tientallen jaren later,

dat het hier om een rituele fallus ging. Ik ben er echter nooit achtergekomen of mijn moeder bedoelde: 'Dat is de mensener', of 'Dat is de mensener.' In het eerste geval zou ze bedoeld hebben dat niet 'Jezus' of de 'jezuïet' kinderen verslond, maar dat de fallus dat deed. Bedoelde ze het laatste, dan zou de mensener in het algemeen door de fallus voorgesteld worden; dan zouden dus de duistere 'Here Jezus', de jezuïet en de fallus aan elkaar identiek zijn.

De abstracte betekenis van de fallus wordt gekenmerkt door het feit dat het lid ithyfallisch (ithus = rechtop) op de troon is verheven. De opening in de weide zou een graf kunnen voorstellen. Het graf zelf is een onderaardse tempel, waarbij het groene gordijn aan de weide herinnert; hier vertegenwoordigt het dus het geheim van de met groene plantengroei bedekte aarde. De looper was rood als bloed. Wat betekende het gewelf? Ben ik toen al op de Munot, het belfort van Schaffhausen, geweest? Dat is niet waarschijnlijk; men gaat daar niet heen met een driejarig kind. Het kan dus niet om een herinneringsrest gaan. De bron van de anatomisch juiste ithyfallus is eveneens onbekend. Duiden we de orificium urethrae (opening van de urineleider) als oog, met daarboven klaarblijkelijk een lichtbron, dan verwijst dat naar de herkomst van het woord fallus (falós = lichtend, glanzend).*

De fallus in deze droom lijkt in ieder geval een onderaardse god te zijn waarover men niet spreekt. En als zodanig is hij me mijn hele jeugd bijgebleven, en ik werd altijd aan hem herinnerd als er wat al te nadrukkelijk van de Here Jezus Christus sprake was. De 'Here Jezus' is nooit helemaal werkelijkheid voor me geworden, ook nooit helemaal acceptabel of sympathiek, want altijd weer dacht ik aan zijn onderaardse tegenspeler als aan een door mij niet gezochte, verschrikkelijke openbaring.

Het 'verkleed-zijn' van de jezuïet wierp een schaduw over de christelijke leer waarin ik onderwezen werd. Ze scheen me vaak een plechtige maskerade toe, of een soort begrafenisplechtigheid. Want de mensen konden daarbij wel een ernstig of treurig gezicht trekken, maar even later leken ze verstolen te lachen en waren ze helemaal niet bedroefd. De 'Here Jezus' deed me op de een of andere manier denken aan een soort god des doods - weliswaar behulpzaam als het ging om het verjagen van nachtelijk gespook, maar zelf was hij ook griezelig: hij was immers gekruisigd en was een bloederig lijk. Zijn liefde en goedheid, die me steeds werden aangetrezen vond ik heimelijk twijfelachtig, vooral ook omdat hoofdzakelijk mensen met zwarte geklede jassen en glimmend gepoetste schoenen over de 'lieve Here Jezus' spraken. Die mensen deden me altijd aan begrafenissen denken. Het waren de ambtsbroeders van mijn vader en mijn acht ooms - allemaal dominees. Ze boezemden me jarenlang angst in - om dan nog maar te zwijgen van de katholieke priesters die ik af en toe zag, en die me herinnerden aan de gevreesde

* Zie C. G. Jung 'Symbole der Wandlung', 1952, p. 370 e.v.

'jezuïet'. Jesuïeten hadden zelfs bij mijn vader angst en ergernis veroorzaakt! Later, tot aan mijn belijdenis toe, heb ik me de grootste moeite gegeven me te dwingen tot de vereiste positieve houding tegenover Christus. Maar ik ben er nooit in geslaagd mijn heimelijk wantrouwen te overwinnen.

De angst voor de 'zwarte man' kent uiteindelijk elk kind; dat was ook geenszins het essentiële van deze beleving. Het wezenlijke was de formulering, waar mijn kinderlijk brein zich zo pijnlijk bewust van werd: 'Dat is een jezuïet.' Zo is ook in de droom de merkwaardige symbolische aanleiding, en de verwonderlijke interpretatie van 'menseneter', het wezenlijke. Niet het kinderlijke spook van de 'menseneter' is belangrijk, maar het feit dat hij op een onderaardse troon zit. Voor mijn toenmalig kinderlijk besef zat in de eerste plaats de koning op een gouden troon. Maar op een veel mooiere en veel hogere troon, met nog meer goud, zetelden hoog in de blauwe hemel de goede God en de Here Jezus, met gouden kronen en witte gewaden. Van deze Here Jezus was echter de jezuïet afkomstig die, gekleed in een zwarte vrouwenrok en met een brede zwarte hoed op, uit het bos de berg afkwam.

Ik moest nog vaak daar naar boven kijken of er niet weer gevaar dreigde. In de droom daalde ik af in de onderaardse grot, en ik vond daar een ander wezen op de gouden troon, onmenselijk, onderwerelds. Het staarde strak naar boven en voedde zich met mensenvlees. Pas vijftig volle jaren later werd plotseling mijn aandacht getrokken door een passage in een commentaar over religieuze ritën. Daarin was sprake van het antropofagische basisthema in de Avondmaalsymboliek (antropofagie = kannibalisme, vert.). Toen pas werd me duidelijk hoe volstrekt onkinderlijk, hoe rijp, ja zelfs overrijp de gedachte is, die in deze beide belevissen tot bewustwording wilde komen. Wie sprak destijds in mij? Wiens geest heeft deze belevissen verzonnen? Welk superieur inzicht was hier aan het werk? Ik weet dat elk oppervlakkig mens zich verzocht zal voelen wat te leuteren over de 'zwarte man', over de 'menseneter'; of over 'toeval' en 'achteraf interpretieren'. Daarmee schuift hij iets verschrikkelijk onbehaaglijks snel van zich af, opdat de vrouwde, onschuldige toestand maar niet verstoord zal worden. Ach, al die brave, ijverige, gezonde mensen; ze doen me altijd weer denken aan die optimistische kikkervisjes in een plas regenwater. Daar liggen ze in de zon, dicht tegen elkaar, terwijl hun staartjes vrolijk bewegen in het ondiepste water dat je maar denken kunt. En ze weten niet, dat morgen al de plas opgedroogd zal zijn.

Wat sprak destijds in mij? Wie sprak woorden vol superieure problematiek? Wie voegde Boven en Beneden samen, en legde daarmee de basis voor al datgene, wat in mijn gehele tweede levenshelft stormen van de meest hartstochtelijke aard veroorzaakte? Wie verstoorde een onbewolkte, allerschuldigste kindertijd met duistere vermoedens van diepste levenswijsheid? Wie anders dan de vreemdeling, die van Boven en Beneden kwam?

Door deze kinderdroom werd ik ingewijd in de geheimen van de aarde. Ik werd als het ware begraven in de aarde, en het duurde jarenlang voordat ik weer te voorschijn kwam. Ik weet nu dat dit gebeurde om de grootste mogelijke mate van licht in de duisternis te brengen. Het was een soort inwijding in het rijk van de duisternis. Destijds heeft mijn geestelijk leven zijn onbewuste aanvang genomen.

Van onze verhuizing in 1879 naar Klein-Hüningen bij Bazel herinner ik me niets meer. Wel weet ik nog een voorval van jaren later: op een avond haalde mijn vader me uit bed, en droeg me op de arm naar de galerij aan de westkant van ons huis. Hij wees naar de hemel, die schitterend groen gekleurd was. Dat was na de uitbarsting van de Krakatau in 1883.

Een andere keer nam mijn vader me mee naar buiten en liet me een grote komeet zien die in het oosten aan de horizon stond.

Op een keer was er een grote overstroming. Het riviertje de Wiese, dat door het dorp loopt, was buiten zijn oevers getreden. Op de plaats waar de rivier uit de bergen komt was een brug ingestort. Veertien mensen waren verdronken, en werden door het gelige water meegesleurd tot in de Rijn. Toen het water weer zakte werd er gezegd dat er lijken in het zand lagen. Er was voor mij geen houden meer aan. Ik vond het lijk van een man van middelbare leeftijd, in een zwarte geklede jas - kennelijk was hij net uit de kerk gekomen! Hij lag half onder het zand, een arm voor de ogen. Tot mijn moeders ontzetting keek ik ook gefascineerd toe bij het slachten van een varken. Voor al die dingen had ik de grootste belangstelling.

Uit deze jaren in Klein-Hüningen dateert ook mijn eerste herinnering aan de beeldende kunst. In het ouderlijk huis, een achttiende-eeuwse pastorie, bevond zich een plechtige, sombere kamer. Daar stonden onze mooie meubels, en aan de wanden hingen oude schilderijen. Ik herinner me vooral een Italiaans schilderij, dat David en Goliath voorstelde. Het was een kopie uit het atelier van Guido Reni; het origineel hangt in het Louvre. Ik weet niet, hoe het in onze familie is gekomen. Er hing nog een ander oud schilderij, dat zich thans in het huis van mijn zoon bevindt: een Bazels landschap uit het begin van de negentiende eeuw. Dikwijls sloop ik stillerjes naar de afgelegen, donkere kamer, en zat urenlang vol bewondering naar de schilderijen te kijken. Het was immers het enige mooie dat ik kende.

Op een keer - ik was nog erg klein, ongeveer zes jaar - nam een tante me mee naar Bazel om in het museum naar de opgezette dieren te gaan kijken. We bleven daar een hele tijd, omdat ik alles erg goed wilde bekijken. Om vier uur klonk een belsignaal, ten teken dat het museum zou gaan sluiten. Mijn tante probeerde me mee te krijgen, maar ik kon me niet losmaken van de vitrines. De zaal werd inmiddels aan één kant afgesloten, en we moesten

een andere weg naar de uitgang nemen, namelijk door de galerij met antieke kunst. En daar stond ik opeens voor allemaal prachtige gedaantes! Totaal overweldigd sperde ik mijn ogen wijd open, want zoiets moois had ik nog nooit gezien. Ik kon er niet genoeg van krijgen. Mijn tante rukte me achter haar aan, mee naar de uitgang, – en riep: 'Nare jongen, doe je ogen dicht, nare jongen, doe je ogen dicht!' Pas op dat moment zag ik dat de gestalten naakt waren en vijgebladeren droegen! Dat had ik eerst helemaal niet gezien. Zo verliep mijn eerste conflict met de schone kunsten. Mijn tante was bevig verontwaardigd, alsof ze door een pornografisch instituut was gesleept. Toen ik zes jaar was maakten mijn ouders een uitstapje met me naar Artesheim. Bij deze gelegenheid droeg mijn moeder een japon, die ik nooit heb kunnen vergeten, en die ook de enige is, die ik me van haar herinner: hij was gemaakt van zwarte stof, bedrukt met kleine, groene halve maanjes. In deze herinnering aan mijn moeder verschijnt ze als een slanke, jonge vrouw. In mijn andere herinneringen is ze altijd ouder en gezet.

We kwamen bij een kerk en mijn moeder zei: 'Dat is een katholieke kerk.' – Nieuwsgierig, en ook angstig, liep ik weg van moeder om door de open deur naar binnen te kijken. Ik zag nog juist even de grote kaarsen op een rijk versierd altaar (het was omstreeks Pasen), toen ik plotseling over een stoepje struikelde en met mijn kin tegen een ijzeren rooster sloeg. Ik weet alleen nog dat ik bevig bloedend door mijn ouders werd opgetild. Ik verkeerde in een merkwaardige gemoedstoestand. Aan de ene kant schaamde ik me, dat ik door mijn geschreeuw de aandacht van de kerkgangers getrokken had; aan de andere kant had ik het gevoel, iets uitgehaald te hebben dat verboden was: jezuïeten – het groene gordijn – het geheim van de mensener . . . Dat is dus de katholieke kerk, waar de jezuïeten iets mee te maken hebben. Het is hun schuld, dat ik gestruikeld ben en geschreeuwd heb! Jarenlang kon ik geen katholieke kerk meer binnengaan zonder geheime angst voor bloed, struikelen en jezuïeten. Dat was de sfeer waarmee ze voor mij omgeven was. Ze heeft me echter altijd gefascineerd. De nabijheid van een katholiek priester was zo mogelijk nog onbehaaglijker. Pas toen ik na mijn dertigste in de Stefansdom in Wenen geweest was kon ik de Mater Ecclesia (moederkerk, vert.) zonder problemen verdragen.

Toen ik zes jaar was kreeg ik Latijnse les, die door mijn vader gegeven werd. Ik vond het niet onplezierig om naar school te gaan. Het ging me gemakkelijk af, want ik was de anderen steeds voor. Ik kon ook al lezen voordat ik naar school ging. Uit de tijd dat ik nog niet lezen kon, herinner ik me nog dat ik tegen mijn moeder zeurde me voor te lezen uit de 'Orbis Pictus',* een oud kinderboek met voorstellingen over exotische godsdiensten, in het bijzonder over de Indische. Er stonden afbeeldingen in van Brahma, Vishnu en Shiva, die me met onuitputtelijke belangstelling vervulden. Mijn moeder

* Niet te verwarren met de 'Orbis Pictus' van J. A. Comenius.